
‘In de gemeente is Barth de duivel’

De periode 1940-1951 als de bakermat van het kritische Barth-beeld in hervormd-gereformeerde en christelijk-gereformeerde kring¹

C.M. van Driel

Abstract

This article explores the reception of Karl Barth's theology within both the Reformed League in the former Dutch Reformed Church (DRC) and the Christian Reformed Church (CRC) from 1940 up to 1951, when a new church order in the DRC (heavily influenced by Barth's theology) ushered in a new era. The champions of the pre-War critical approach in the Reformed League and the CRC, J. Severijn and J.J. van der Schuit, readily accepted C. van Til's attack on Barth's dialectical theology as 'new modernism'. Representatives of a younger generation took the same critical stance. Some of them, however, preferred the more nuanced criticism of G.C. Berkouwer. A critical issue in the attacks on Barth was his doctrine of election, a theme which affected the growing tensions in their own ranks about the predominance of either covenant or election. Even more than the late thirties, the period 1940-1951 can be qualified as the cradle of the critical attitude to Barth's theology in the above mentioned circles.

Barths theologie was in het Nederland van de jaren dertig sterk in opkomst geweest. Met leedwezen constateerde een hervormd-gereformeerde predikant dat het vervolgens in de Tweede Wereldoorlog mode werd om barthiaan te zijn, terwijl in de jaren na de bevrijding de doorbraak van het barthianisme 'ontzaglijk groot' was.² Inderdaad was deze periode tot omstreeks 1951 dé bloeitijd van het barthianisme in Nederland. H. Berkhof kon in 1947 de zegegang van Barth illustreren met de constatering dat alle leerstoelen in de dogmatiek aan de theologische faculteiten van Leiden, Utrecht, Groningen en Amsterdam bezet waren door zijn aanhangers.³ Nieuwe vertalingen van zijn

-
- 1 Dit artikel is een vervolg op mijn 'Liever den grooten rijk begaafden denker van Genève'. De vooroorlogse receptie van Karl Barths theologie in hervormd-gereformeerde en christelijk-gereformeerde kring, *Theologia Reformata* 54 (2011), 164-191.
 - 2 J. van der Haar, *Enkele hoofdpunten uit de leer van Karl Barth*, Huizen z.j. [1951], 5.
 - 3 H. Berkhof, 'De betekenis van Karl Barth voor theologie, kerk en wereld' in: *Wending* 2 (1947), 22.

werk kwamen op de Nederlandse markt,⁴ maar niet ieders Barth-behoefte werd daardoor voldoende bevredigd. Tijdgenoten verhalen dat de zware theologische kost van de *Kirchliche Dogmatik* toen ook gelezen werd door artsen, leraren en onderwijzers. Tegelijk schatten zij eerlijk in dat het aantal predikanten dat het, niet alleen om financiële redenen, liet bij G.C. van Niftriks *Een beroerder Israëls* (1948), vermoedelijk tamelijk groot was.⁵ Van Niftriks boek populariseerde Barths gedachtegoed, evenals zijn op grote schaal ge- en herdrukte *Kleine Dogmatiek*. Er was veel vraag naar wie Barth was en wat hij te zeggen had, er werd ook veel gehandeld in zijn geest.

In hervormd-gereformeerde en christelijk-gereformeerde kring – de kerkelijke segmenten waarop dit artikel betrekking heeft – riep dit alles onvermijdelijk reacties op. Van de dominante figuren die de vooroorlogse Barth-receptie stempelden, was het grootste deel echter weggefallen. De oude prof. H. Visscher was door zijn Duitsgezindheid zowel forum als achterban kwijtgeraakt. Ds. M. van Grieken verdween nadat prof. J. Severijn in hoofdbestuur en bondsorgaan de touwtjes naar zich toe had getrokken eveneens naar de hervormd-gereformeerde achtergrond.⁶ De christelijk-gereformeerde H. Janssen ging, aldus ambtsbroeders, in september 1944 heen ‘in seniele aftakeling’,⁷ terwijl ds. G. Salomons in het verlengde van zijn echtscheiding eind 1939 ambtelooos burger was geworden.⁸ Het waren onder de ouderen de hoogleraren Severijn en J.J. van der Schuit die zich opnieuw over Barth uitlieten. Zij waren echter allesbehalve de enigen. In welke geest uitten oude en nieuwe generaties theologen zich? Wat was het barthianisme voor hen? Was er continuïteit in de beoordeling? Na een schets van de context gaat dit artikel op deze vragen in.⁹

4 Bijv. *Hoofdsom der heilige leer. Voordrachten over de Apostolische Geloofsbelijdenis*, Nijkerk 1949, de vertaling van Barths *Dogmatik im Grundriss* (1947).

5 J.M. van Veen, ‘Kroniek van theologische literatuur’ in: *Wending* 4 (1949-1950), 513-514.

6 Zie o.a. J. van der Graaf, *Delen of helen?*, Kampen 1978, 171-172, 189.

7 Zie DW 24 augustus 1945 en 21 juni 1946 voor verlate in memoriams.

8 In 1940 trad Salomons opnieuw in het huwelijk. Hij voorzag vervolgens in zijn onderhoud met onder meer correctiewerk. Vanaf 1952 werd hij opnieuw predikant, ditmaal in diverse vrije gemeenten. Deze gang van zaken verklaart dat deze vooraanstaande predikant in de geschiedschrijving van de Chr. Geref. Kerken niet voorkomt, maar rechtvaardigt dit niet. Zie *Predikanten en oefenaars*, III, 276-278.

9 Doorgenomen zijn de hervormd-gereformeerde bladen *De Waarheidsvriend*, het *Gereformeerd Weekblad* en *De Vaandrager*, uit christelijk-gereformeerde kring *De Wekker*, *Ons Jeugdblad* en *Canon Gestorum Scriptura*. Gekozen is tevens voor *Eenigheid des Geloofs*, dat als ‘blad voor de geheele gereformeerde gezindte’ verscheen van 1946-1963.

1. Afbraak, Doorbraak en wederopbouw

De oorlog en de bezetting maakten de tijden spannend en zorgelijk. Ook het kerkelijk leven werd hevig door elkaar geschud, hetgeen bijdroeg aan verdieping en loutering. Bovenplaatselijk vergaderen werd steeds moeilijker en op den duur onmogelijk. De meeste kerkelijke bladen hielden op te verschijnen.¹⁰ De bezettingstijd is dan ook een mistig tijdvak. Als de bladen in de loop van 1945 weer uitkomen, blijkt al spoedig dat de bevrijding niet uitsluitend opluchting met zich meebracht. Van der Schuit sprak van verheuging met beving.¹¹ Severijn uitte in *De Waarheidsvriend* voortdurend zijn bezorgdheid over de voortwoekerende ontkerstening van het leven. Hij zag de moderne mens, 'den erfelijk belasten Godverlater',¹² terugvallen in het heidendom, met alle maatschappelijke en politieke consequenties van dien. Daarbij kwam dat progressieve protestanten af wilden van de vooroorlogse verzuiling en streefden naar de zogeheten Doorbraak, de samenwerking tussen christenen en niet-christenen op alle mogelijke terreinen.

Typerend voor het naoorlogs kerkelijk leven is dat het er in vele kringen gonsde van de wederopbouwretoriek en dat tallozen ook daadwerkelijk de hand aan de ploeg sloegen. Vaak wilden zij dat in grotere gezamenlijkheid doen dan vóór de oorlog het geval was geweest. In de Hervormde Kerk was dat in bijzondere mate het geval. Daar leefden velen uit 'het wonder van 1940'.¹³ Sinds 1816 zuchtte de kerk onder haar ongeestelijk bestuursapparaat dat zich over niets anders dan formaliteiten en financiën scheen te kunnen bekommeren. Als gevolg van de richtingstegenstellingen was er een patstelling, die pas werd doorbroken toen de Tweede Wereldoorlog Nederland in beroering bracht. Onder leiding van synodesecretaris K.H.E. Gravemeijer ging de kerk eindelijk weer geestelijk richting geven aan het denken en handelen tijdens de oorlogsjaren. In brede kringen werd dit zeer gewaardeerd.

Mét het doorbreken van het zwijgen werd door de werkgroep Gemeentepbouw intern ook het richtingsgesprek georganiseerd. De stuwende kracht daarvan was de oud-zendeling prof. H. Kraemer. De grote betekenis van Gemeentepbouw was 'dat zij aan de kerk hartstochtelijk en apostolisch heeft

10 Vanaf maart 1941 bleef het GW, een klein jaar later ook DWv op last van de Rijkscommissaris voor de duur van de oorlog verstoken van papier. DW verscheen niet tussen 20 september 1940 en oktober 1942, terwijl de uitgave na 1 september 1944 opnieuw stokte.

11 DW 28 december 1945.

12 De kwalificatie is van later datum, DWv 3 april 1947. Dezelfde verontruste toon bij ds. I. Kievit, bijvoorbeeld in GW 10 november 1945.

13 Aldus ds. A.J. Bronkhorst, later kerkelijk hoogleraar, *Op weg naar een nieuwe kerkorde*, Amsterdam 1945, 44.

toegeroepen dat zij zendingskerk heeft te zijn; dat zij te staan heeft in het front, waar de geestelijke strijd gestreden wordt om de ziel van ons volksleven. Dat deze wereld een wereld in brand is en dat er gebluscht moet worden met alle krachten.¹⁴ Kraemer, Gravemeyer en anderen hielden de kerk telkens weer voor een Christusbelijdende volkskerk te worden op alle levensterreinen. Dwars door factoren als de reorganisatiestrijd, de liturgische beweging, de oecumenische beweging en de Duitse kerkstrijd heen was Barths theologie een van de belangrijkste stimulansen voor de herontdekking van het belijdend karakter van de kerk. Barths *KD* betekende een eerherstel voor dogma en dogmatiek, belijden en belijdenis.¹⁵

De kruitdampen van de Tweede Wereldoorlog waren nauwelijks opgetrokken toen de algemene synode besloot een generale synode samen te roepen. De euforie en het enthousiasme zijn bijvoorbeeld af te leiden uit verslagen van de bidstond, die aan de vooravond van de eerste synodevergadering op de symbolische datum 31 oktober 1945 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam werd belegd: 'Haast nog meer, ja *zeker* nog meer dan bij de dankdiensten hier onmiddellijk na 's lands bevrijding gehouden, beving u de vreugde van waarlijk bevrijd te zijn en van aan een nieuw begin te staan, te *mogen* staan. De kerk wil weer kerk zijn en niets dan dat.'¹⁶ De kerk moest daarbij gericht zijn op het getuigenis naar buiten. De suggestieve kracht van het woord 'belijden' ging over op het woord 'apostolaat'. Velen hoopten, verwachtten daarvan zelfs de herkerstening van de Nederlandse samenleving.

a. Vanwege de profetische roeping uit het isolement: de christelijk-gereformeerden

Bij de christelijk-gereformeerden waren de verwachtingen minder hoog gespannen, maar een toegenomen zelfbewustzijn was zeker ook kenmerkend voor hen. Zij combineerden het verlangen naar betere en andere kerkelijke verhoudingen met een principiële beleving van de eigen positie. Dat kwam onder meer tot uiting in de in 1946 opgerichte Christelijke Gereformeerde Studentenbond (CGS), die van belang is voor de Barth-receptie. De CGS had tweërlei doel: plaatselijk en landelijk contact bevorderen tussen christelijk-

14 Bronkhorst, *Op weg naar een nieuwe kerkorde*, 46.

15 Tijdgenoten waren over deze factoren toen en later unaniem. Vgl. Bronkhorst, *Op weg naar een nieuwe kerkorde*, 42-43; A.F.N. Lekkerkerker, *Nieuwe theologie. Schets van de theologische situatie*, 's-Gravenhage 1968, 15-23.

16 'De generale synode bijeen. Wij beleefden wat kerk kan zijn' in: *In de Waagschaal*, 10 november 1945, 3.

gereformeerde studenten én het bespreken van vraagstukken die in het bijzonder voor hen van belang waren. Op de oprichtingsvergadering hield amicus Jan van Genderen (1923-2004) een lezing over de positie van zijn kerk, die hij besloot met het statement: 'Wij willen ons niet hermetisch afsluiten in een veilig isolement, wij – juist wij C.G.S.-leden – willen open en principieel onze verantwoordelijke positie beleven.'¹⁷

Deze insteek was niet zomaar die van idealistische jongeren. Het roepingsbesef kwam tot uiting in de breedste kerkelijke vergaderingen. Sterk werd benadrukt dat de Christelijke Gereformeerde Kerk een profetische roeping had naar binnen en naar buiten.¹⁸ Al lag de focus op de gereformeerde kerken van verschillende snit, oog was er tevens voor de Hervormde Kerk. Het moet ook voor christelijk-gereformeerden ontzettend moeilijk zijn geweest zich aan de suggestieve macht van de naoorlogse vernieuwingsbeweging in deze kerk te onttrekken. Tot in de formuleringen toe is de invloed na zestig jaar soms nog met de handen te tasten. 'De wereld van heden', poneerde ds. Joh. Prins (1911-1975) van Amsterdam, 'is niet gebaat met kerken, die zich terugtrekken in isolement. Zal de kerk haar apostolaire roeping vervullen, dan heeft zij de moderne wereld tegemoet te treden met het Evangelie.'¹⁹

Deze invloed ten spijt volgde *De Wekker* de ontwikkelingen in de Hervormde Kerk vanaf het begin kritisch. De gewijzigde tijdsomstandigheden gaven onvoldoende grond om de ingrijpende beginselkwestie 'weg te vagen en te verdoezelen'.²⁰ De ontwikkelingen werden meermalen direct in verband gebracht met barthiaanse invloeden. Voor Van der Schuit was alles wat men in de Hervormde Kerk zag opkomen 'geïmporteerd goed', 'een eenheid die overwaait uit het barthianisme en de Anglikaansche kerk'.²¹ Hij zag alle reden om op scherp te staan: 'Wij mogen als christelijk-gereformeerden wel uitkijken niet meegesleept te worden in een sfeer waar wel veel groote en goede woorden gesproken worden, maar waar de zaken ons ontvallen'.²²

17 Geciteerd door K.J. Nieuwenhuis, 'Doel en taak van de C.G.S.' in: CGS oktober 1951, 7.

18 J.H. Velema, 'Verhouding tot andere kerken' in: M. Drayer e.a. (red.), *En toch niet verteed*, Kampen 1982, 139-140; J.E. Post, *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?!*, Heerenveen 1998, 201-202.

19 In reactie op de vraag van de redactie of de Chr. Geref. Kerken de moderne tijd verstonden, CGS maart 1952, 19.

20 DW 11 december 1942.

21 DW 30 november (in dit nummer uitte ook prof. J.W. Geels (1880-1950) zich in deze geest) en 28 december 1945. Vgl. ds. W. Kremer in OJ 24 november 1945.

22 DW 3 juni 1949.

b. Onmacht en verdeeldheid: de hervormd-gereformeerden

De christelijk-gereformeerden konden de ontwikkelingen in de Hervormde Kerk enigermate aan zich voorbij laten gaan, de hervormd-gereformeerden niet. De eventuele deelname aan de actie van het Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel in de jaren dertig had de hervormd-gereformeerden sterk verdeeld. Het vertrek van Van Grieken bracht eenheid in het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond.²³ Niettemin braken turbulente jaren aan. De hervormd-gereformeerden bleven niet afzijdig toen Gemeenteopbouw de kerk in beweging probeerde te krijgen, hoezeer zij ook bezwaren hadden tegen de ruime grondslagformule voor samenwerking, die later in artikel X van de kerkorde werd opgenomen. Het hoofdbestuur wilde zo veel mogelijk invloed uitoefenen en ging diverse keren met Gemeenteopbouw in gesprek.

Met de nieuwe publicatiemogelijkheden na de bevrijding traden de vooroorlogse tegenstellingen over de koers van de hervormd-gereformeerden in de kerk weer in alle hevigheid naar voren. Het hoofdbestuur had vanaf het begin reserves, maar wilde zo veel mogelijk invloed uitoefenen en ging diverse keren met Gemeenteopbouw in gesprek. Bij een deel van de hervormd-gereformeerden bestond veel wantrouwen tegen deze koers van het hoofdbestuur. Een ander deel vond de benadering van de kerkelijke ontwikkelingen door het hoofdbestuur juist te negatief. Vooraanstaande leden als ds. J.G. Woelderink, ds. P.A.A. Klüsener en ds. G. van der Zee onttrokken zich aan de Bond, waarbinnen overigens ook een 'Woelderinkgroep' actief bleef. Gezagsgetrouw als het bondsvolk was, volgde het overgrote deel het hoofdbestuur. De opgestapte leden uitten hun afwijkende geluiden in Woelderinks lijfblad *Eenigheid des Geloofs*, waar men naast kritische ook waarderende woorden had voor het belangrijke synodale geschrift *Fundamenten en perspectieven van belijden* (1949).²⁴

De hoofdbestuursleden hadden na de oorlog, behalve aan de reconstructie van het bondsleven, de handen vol aan de koers van de kerk en de weerslag daarvan in eigen kring. Het laat zich raden dat de wederopbouwperiode door hervormd-gereformeerden anders beleefd werd dan door de christelijk-gereformeerden. De eensgezindheid inzake het kerkelijk vraagstuk liet veel te wensen over. Velen voelden zich bovendien 'een amechtig hoopje volks in de kerk der vaders temidden van een overmacht van groepen en stroomingen, die in meerdere of mindere mate on- of antigereformeerd zijn'.²⁵ De hegemo-

23 Post, *Gereformeerd zijn en blijven*, 292-294.

24 Vgl. Klüsener in *EdG* 5 december 1947, 9 januari 1948 en 14 oktober 1949.

25 A. van Eck in *DV* 6 februari 1946.

nie in de Hervormde Kerk was toegefallen aan de vaak meer of minder barthiaanse middenorthodoxie, als synthese van de ethisch-orthodoxe en confessionele mentaliteit. In 1951 merkte Berkhof op dat het er alle schijn van had dat de laatste oppositie binnenkort in de schaduw van artikel X te ruste zou gaan.²⁶ Het is dan ook wel begrijpelijk dat Severijn, die vrijwel de hele *Waarheidsvriend* volschreef, niet veel positiefs zag. Te oordelen naar zijn vele artikelen ervoer hij vooral dreiging om zich heen. De theologische achtergrond daarvan was voor hem boven alle twijfel verheven, zozeer dat Van Niftrik alle aanleiding had te constateren dat *De Waarheidsvriend* er een systeem van scheen te maken 'om wekelijks zijn kolommen te vullen met bestrijding van Barth en barthianen'.²⁷

2. Het barthianisme als een nieuwe vorm van modernisme

Hoewel het klimaat waarbinnen zij opereerden enigszins verschilde, waren Van der Schuit en Severijn het over het gevaar van het barthianisme van harte eens. Van der Schuit zette zich evenmin als voor de oorlog aan een publieke systematische beoordeling van Barths theologie. Toch was deze geenszins uit zijn blikveld verdwenen. Zo nu en dan wees hij meer of minder zijdelings zijn denkbeelden af, in de rede *Christus en de autoriteit der Heilige Schrift en de Wereldraad van Kerken* (1948) deed hij dat incidenteel veel directer. Van der Schuit en Severijn zochten in exact dezelfde geest als voor de oorlog de confrontatie. Daarvoor konden zij nog altijd inspiratie en munitie ontleen aan de kerkelijk-gereformeerde theologen.²⁸ Hun nieuwste kwalificatie van het barthianisme ontleenden zij echter aan de Amerikaanse neocalvinistische apologeet C. van Til, die in 1946 een fors boek over *The New Modernism* publiceerde.

Volgens Van Til probeerde Barth te ontkomen aan de schleiermacheriaanse en ritschliaanse ervaringstheologie. Doordat zijn theologie niettemin gedicteerd bleef door het sceptisch kantianisme, was ze echter een nieuwe vorm van modernisme. Schleiermacher en Ritschl legden de nadruk op Gods immanentie, Barth op diens transcendentie. Maar in wat zij daaronder verstonden, leunden zij op hun gemeenschappelijke vader, Kant. Van een drie-enige God die vóór en onafhankelijk van de mens bestond, wilden beiden niet weten. Daarom

26 H. Berkhof, *Crisis der middenorthodoxie*, Nijkerk z.j. [1951], 14-15.

27 *De Gereformeerde Kerk* 25 augustus 1949.

28 Geen van beiden was gewend veel bronnen te noemen. Vgl. daarentegen het concrete rijtje Severijn, Berkouwer en Feenstra waarmee ds. H.S.J. Kalf zijn jongelingen het tijdens de oorlog liet doen. DV 22 januari 1941.

stookte Barth de oven van zijn kritiek zevenmaal heter voor de traditionele orthodoxie dan voor het modernisme. Het barthianisme was dan ook geen vriend van de orthodoxie, maar een vijfde colonne in orthodoxe kringen.²⁹

Van Tils interpretatie en beoordeling van Barths theologie werd door barthianen verafschuwd,³⁰ terwijl er door de kerkelijk-gereformeerden een breuklijn begon te lopen. Berkouwer reageerde niet rechtstreeks op Van Tils boek en baande zich al studerend en schrijvend een weg naar een herziening van zijn Barth-beeld. Op theologisch-inhoudelijke gronden bleef hij fundamentele kritiek uiten, maar intussen raakte hij er wel steeds meer van overtuigd dat Barths dialectische crisistheologie echt godgeleerdheid wilde zijn, en wel ‘een theologie der *genade*’. Barth kritiseren sloot niet uit dat er van hem ook wel iets viel te leren, en in ieder geval deed een reductie van zijn theologie tot een allesbeheersend goddelijk voorbehoud en de distantie tussen God en mens hem geen recht.³¹ Anders dan Berkouwer liet de filosoof-theoloog S.U. Zuidema zich door Van Til overtuigen dat Barths theologie ‘in feite totaal’ beheerst werd door de moderne wijsbegeerte en daardoor zelfs ‘een theologie zonder God’ moest heten.³²

De oude voormannen van de hervormd-gereformeerden en christelijk-gereformeerden zaten in hun Barth-interpretatie volkomen op de lijn Van Til-Zuidema. Severijn liet zich erdoor inspireren voor zijn brochure tegen Barths theologie, *Vragen van tijd en eeuwigheid* (1948),³³ getuige alleen al de ondertitel *Bezwaren tegen het nieuw-modernisme*. In zijn recensie daarvan nam ook Van der Schuit zonder meer over dat het barthianisme een nieuwe vorm van modernisme was. Hij beschouwde Severijns boekje als ‘een waardig protest tegen deze nieuwbakken theologie, die in de oven van Kierkegaard, Dostojefski, Rudolf Otto en meer van dat soort is opgewarmd, en nu als

29 *The New Modernism*, xv, xx, 2, 4, 366, 369. Van Til zag geen wezenlijke veranderingen in Barths theologie. Vgl. *The New Modernism*, bijv. 276 n. 1 over KD II.2.

30 K.H. Miskotte in *In de Waagschaal* 28 februari 1947 en *Verzameld Werk* I, 244; II, 283 en 302; Van Niftrik, *Een beroerder Israëls*, 7.

31 Zie de citaten bij D. van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, Kampen 2003, 392-393. In een artikel-tje in het kerkelijk-gereformeerde *GW* van 3 januari 1947 gaf Berkouwer er blijk van *The New Modernism* te kennen. Hij schreef benieuwd te zijn naar de reacties op diens ‘scherpe veroordeeling’, maar hield zich zelf op de vlakte.

32 ‘Het nieuwe modernisme’ in: *Mededeelingen van de Vereeniging voor Calvinistische Wijsbegeerte*, december 1946, 2-3.

33 Het boekje zelf geeft 1947 als jaartal, met als datering van het woord vooraf ‘januari 1947’, maar rolde pas – als gevolg van papierschaarste? – in 1948 werkelijk van de persen. Recensies van vóór mei 1948 zijn er dan ook niet.

‘levensbrood’ den volke wordt aangeboden’. Severijn maakte het gereformeerde volk op een begrijpelijke manier de gevaren van Barth duidelijk.³⁴ Zelf sprak Van der Schuit in het vervolg ook wel van nieuw-modernisme als hij het barthianisme hekelde.³⁵

Severijn sloot korte tijd later elk misverstand uit omtrent de oorsprong van zijn typering van het barthianisme als nieuw-modernisme door in *De Waarheidsvriend* uitdrukkelijk te verklaren Van Tils typering ‘volkomen gerechtvaardigd’ te vinden, ook al zagen aanhangers van Barth zichzelf als ‘super-reformatorisch’. In hetzelfde nummer plaatste hij een artikel van Van Til, dat hij overnam uit het blad *Getrouw* van de Nederlandse tak van de International Council of Christian Churches. Van Til had weinig woorden nodig om Barths bijbelvisie, godsleer, christologie et cetera te fileren als ‘een evangelie zonder God, zonder Christus, zonder genade’, alles naar de smaak van de natuurlijke mens en daarom verfijnder en gevaarlijker dan het oude modernisme.³⁶

Blijkbaar voldeed het *Schlagwort* ‘nieuw-modernisme’ aan de behoefte van Severijn en Van der Schuit om zich staande te houden te midden van de barthiaanse stroom waarin de hervormd-gereformeerden verkeerden en die de christelijk-gereformeerden zich om de voeten voelden spoelen. Van Til paste ook beter in hun straatje dan Berkouwer, omdat beiden – net als de inmiddels vrijgemaakt-gereformeerde K. Schilder – Barth toch altijd al veel sterker dan de VU-hoogleraar interpreteerden als een filosoof op theologisch terrein.³⁷ Severijn kon Barth niet prijzen voor ‘den verrassenden slag, dien hij het moderne pantheïsme en zijn menschvergoding’ had toegebracht, zonder hem tegelijk deïsme in de schoenen te schuiven.³⁸ En men hoeft Van der Schuits werk maar na te slaan op zijn opmerkingen over Barth om te zien hoe hoog filosofische invloeden hem zaten.³⁹

34 DW 25 juni 1948.

35 *Christus en de autoriteit der Heilige Schrift*, Dordrecht 1948, voorbericht (‘het sluwe modernisme’), 5, 16 en 20; DW 3 juni 1949 en 31 maart 1950.

36 DWv 16 december 1948; vgl. *The New Modernism*, 267. Severijn sprak ook vaak van ‘nieuwe theologie’, bijv. in zijn *Fundamenten en perspectieven van belijden*, Maassluis 1950.

37 Vgl. R. Barkema, *Nee tegen Karl Barth?*, Barneveld 2007, 48, 50, 90. Schilders verhouding met Berkouwer werd er in de loop der jaren niet beter op. Zie bijv. de bewoordingen waarmee hij Van Til tegen Berkouwer in bescherming nam in zijn *Heidelbersche Catechismus* IV, Goes 1951, 80-82.

38 DWv 28 maart en 4 april 1946.

39 Zie *Dogmatiek*, Apeldoorn 1947, 33, waar Van der Schuit aanvoerde dat Barths kenleer ‘veel meer filosofisch dan bijbelsch georiënteerd’ was. Zo ook in *Het verbond der verlossing*, z.p. 1952, 23, over Barths verkiezingsleer.

3. Zoals de ouden zongen

Naast de bestrijding door Severijn en Van der Schuit moesten hun geestverwanten het in de periode 1940-'51 nog altijd doen met oude en nieuwe bijdragen van kerkelijk-gereformeerde theologen en Van Tils *The New Modernism*. Nog steeds telden zij weinig wetenschappers. Slechts twee hervormd-gereformeerde theologen slaagden er in de behandelde periode in om hun proefschrift af te ronden: S. van der Linde (1905-1995) en H. Schroten (1903-1978). B.J. Oosterhoff (1915-1996) was de eerste en enige christelijk-gereformeerde theoloog die in deze periode promoveerde, maar hij beperkte zich in 1949 strikt tot zijn oudtestamentisch onderwerp. Gepromoveerd werd er weinig, maar er werd volop gestudeerd. Toen de papierschaarste over was, lieten ook de hervormd-gereformeerden en christelijk-gereformeerden, anders dan vóór de oorlog, de drukpers onder de last van hun populaire studies zweten. In blad en brochure schreven ook de jongeren meer of minder uitvoerig over Barth. Hoe waardeerden zij zijn theologie?

a. Christelijk-gereformeerde jongeren

Op de Theologische School was Van der Schuit de *primus inter pares* onder de critici van Barth. Hoewel opgeleid in een andere tijd, uitte de jongere generatie à la W. Kremer (1896-1985) zich in dezelfde geest.⁴⁰ Onder Van der Schuits eigen leerlingen traden vooral J.H. Velema (1917-2007) en Van Genderen naar voren. De laatste maakte reeds op zijn medestudenten indruk. Van een grondig referaat op een vergadering in 1943 van het Apeldoornse studentencorps PFSAR over de rechtvaardiging, waarin ook werd ingegaan op Barths visie, verhaalde abactis B. van Smeden dat het 'door enkele aanwezigen met grote aandacht, door anderen met wanhopige pogingen tot juist verstaan, door allen met bewondering voor sprekers diepte van behandeling' werd aangehoord.⁴¹ Tijdens de oorlog was er ook, met speciale toestemming van de rector, ruimte voor de begeleide confrontatie met een echte barthiaan. De Apeldoornse hervormde hulpprediker W.G. Overbosch (1919-2001) kwam in 1944 spreken over de centrale plaats van de exegese in Barths dogmatiek, toegespitst op *Gottes Gnadenwahl*. Tegenwicht was er door de presentie van Van der Schuit, Van der Meiden, ds. J. Jongeleen en ds. Prins. Het werd een lange vergadering met stevig debat.⁴²

40 Kritisch was ook L.H. van der Meiden, *De bijzondere geesteswerking met het Woord*, Dordrecht 1949, 4-5 en 16-17, die op het punt van het Schriftgezag geen wezenlijk verschil zag tussen vrijzinnigen en barthianen. Vgl. W. Heerma (1908-1985), *Van Gods verbond en woorden*, z.p. 1951, 70-75, over Barths visie op verbond en doop.

41 Notulen PFSAR 9 april 1943, in beheer bij de dienstdoende abactis.

42 Notulen PFSAR 2 juni 1944, die helaas niet erg helder geformuleerd zijn.

De oorlog was nog maar net afgelopen of de leden van PFSAR bezonnen zich meermalen kritisch op de Doorbraak.⁴³ In huiskringen en plenair voerden de Apeldoornse studenten eind jaren veertig geanimeerde gesprekken over Van der Schuits *Christus en de autoriteit der Heilige Schrift* en de nog te noemen schooldagrede van Velema. Resterende vragen werden voorgelegd aan oud-lid ds. B. Nederlof (1917-2010), die in 1951 kritisch refereerde over Barths leer van het drievoudig Woord van God.⁴⁴ De bezinning beperkte zich niet tot de theologen, die zich in de CGS mengden met studenten van andere studierichtingen. De chemicus K.J. Nieuwenhuis uit Delft toonde zich zeer bewust van de verantwoordelijke positie die christelijk-gereformeerde academici innamen. Dwalingen plachten zich vanuit de universiteiten te verbreiden, en dat gold ook voor het barthianisme. Daarom hadden academici de roeping om de kern van Van Tils *The New Modernism* en Severijns *Vragen van tijd en eeuwigheid* door te geven ‘aan hen voor wie deze boeken zelf te zwaar zijn’.⁴⁵ Met het oog daarop moest de christelijk-gereformeerde elite weten wat de dogmatische verschilpunten waren tussen gereformeerden en barthianen. Immers, zo poneerde Nederlof, ‘het barthianisme is ongetwijfeld bekoorlijk, maar daarom nog niet behoorlijk’.⁴⁶

Toerusting ontvingen de leden van CGS behalve op enkele landelijke vergaderingen elk jaar op een zomerkamp. Vanaf de start was daar aandacht voor Barth. Voor Nieuwenhuis, de eerste preses van de CGS, was de bekroning van het eerste deel van de conferentie het nachtelijk gesprek in de hooiberg, waar een deel van de conferentiegangers sliep. Naar aanleiding van een lezing van Velema over het barthianisme gingen daar in 1946 onder gespreksleiding van Van Genderen ‘de harten voor elkaar open en werden de daden des Heeren in eigen leven besproken en overdacht. Deze nacht, door de Heere gemaakt, blijft voor een ieder die hem beleefde onvergetelijk’.⁴⁷ Een christelijk-gereformeerde blikseminslag?

Van Genderen en J.H. Velema traden dus in het nieuwe tijdperk dat voor de Christelijke Gereformeerde Kerk aanbrak direct naar voren als jonge opiniemakers. Zij zouden nog veelvuldig van zich laten horen. Publicaties uit dezelfde tijd geven een indruk van hun benadering. In 1946 publiceerde kandidaat Van Genderen in *Ons Jeugdblad* een serie van acht afleveringen over

43 Notulen PFSAR 19 oktober en 7 december 1945.

44 Notulen PFSAR 29 oktober 1948, 3 maart 1950 en 7 december 1951.

45 K.J. Nieuwenhuis, ‘Het bestaan van de C.G.S.’ in: CGS oktober 1948, 10.

46 B. Nederlof, ‘Waar gaat dat heen?’ in: CGS oktober 1949, 11.

47 Nieuwenhuis, ‘Doel en taak van de C.G.S.’ in: CGS oktober 1951, 5-6.

‘Karl Barth en zijn theologie’. Naar Van Genderens overtuiging was het voor christelijk-gereformeerde jongeren raadzaam daarvan op de hoogte te zijn, gezien de enorme directe en indirecte invloed van Barth in kerk, maatschappij en politiek.⁴⁸ Op de Schooldag van 1948 lichtte Velema in de met enkele duizenden volgestroomde Apeldoornse Loolaankerk het kerkvolk uitvoerig voor over de actuele vormen van de strijd der geesten, door hem met een toen sprekend beeld als frontverschuivingen getypeerd.

Barth, in wiens werk Velema tijdens de oorlogsjaren uren achtereen had kunnen studeren, was voor hem ‘de grote Zwitserse theoloog’, wiens theologie van ‘een ontzaglijke denkkraft’ getuigde.⁴⁹ Ook Van Genderen wist heel goed dat Barth ‘een groote figuur’ was, maar men mocht hem niet als profeet laten figureren en het toekennen van de status van kerkvader van de twintigste eeuw was te veel eer.⁵⁰ Van Genderen erkende enerzijds dat uit Barths opstelling in de Duitse kerkstrijd gebleken was dat hij een man uit één stuk was, anderzijds liet hij zich zuinig uit over de waarheid dat het nationaal-geestelijk verzet in Nederland tijdens de oorlog voor een groot deel was geïnspireerd door Barth: ‘Dat kan wel zijn’. Een opmerkelijke uitschieter maakte Van Genderen in het verlengde van het vooroorlogse bezwaar dat Barths theologie in zijn grondidee filosofie was. Was hij een theoloog? ‘Ja, dan een van den Duitschen geest van de absolute overdrijving, waarmee wij allen in de laatste jaren terdege kennis hebben gemaakt!’⁵¹ Men kent er de later altijd zo zakelijk argumenterende hoogleraar niet in terug.

Verdienstelijk in Barth achtte Van Genderen dat hij een theologie die haar uitgangspunt zocht in de mens en zijn religie had teruggeroepen tot God en zijn Woord en de mens bewaarde voor zelfverheffing. Velema sprak in dit verband zelfs van taal die het christelijk-gereformeerde hart bekoorde.⁵² Afgezien van kritiek op wat Barth maakte van ‘ons zeer dierbare, centrale leerstukken’, besteedden beiden de nodige aandacht aan zijn kijk op het christelijk leven. Van Genderen gaf toe dat Barth en zijn volgelingen wel eens rake dingen zeiden over de pogingen tot verchristelijking van alle levenskringen. Toch vond hij de barthiaanse opvattingen uiteindelijk ‘nog funester’ omdat daarin van Gods gebod als norm niets overbleef.⁵³ Ook Velema erkende dat

48 OJ 17 augustus en 30 november 1946.

49 Herinnering in Velema's in memoriam van Barth in *Tijdsein* 23 januari 1969, 9; *Frontverschuivingen*, 10.

50 OJ 17 augustus en 30 november 1946.

51 OJ 24 augustus, 23 en 30 november 1946.

52 OJ 30 november 1946; *Frontverschuivingen*, 11.

53 OJ 19 oktober 1946.

hij Barth graag hoorde toornen ‘tegen een zelfgenoegzaam, zelfverzekerd, juichend christendom, vol cultuuroptimisme’, het neocalvinisme dus. Tegelijk benadrukte hij de klanken wel te waarderen, maar de woorden niet. Dit soort christendom wilde hij met Barth bestrijden ‘maar om geheel andere redenen en op geheel andere wijze!’ De manier waarop in kerkelijk-gereformeerde kring voor de oorlog veelvuldig over eeuwige beginselen was gesproken, had christelijk-gereformeerden nimmer kunnen bekoren. Niet omdat zij bezwaar hadden tegen het woord ‘beginselen’, wel vanwege de sterke indruk dat deze de plaats van de levende Christus hadden ingenomen. Van Barths afkeer van de antithese vreesde Velema ‘dat het leven op een ontzaggenlijke manier gesaeulariseerd of verwereldlijkt wordt’.⁵⁴

Van Genderen noteerde expliciet dat Barth in zijn denken de nodige ontwikkelingen had doorgemaakt. Allerlei wijsgerige termen waren uitgezuiverd: ‘Eerst ging het over holle gaten en inslagtrechters, nu zijn het vlakken en lijnen en raakpunten en tekenen (zeer veel tekenen!), en is hét existentie, beslissing, ergernis, incognito, spanning, het oogenblik voor en na’.⁵⁵ De kerkstrijd had Barth gedwongen tot steeds positiever uitspraken over de eisen van het christelijk belijden. In de ontmoeting met het Woord vielen concrete beslissingen. Vele aanhangers waren er zelfs van geschrokken. Eerst stond alles onder voorbehoud, later deed Barth de stelligste uitspraken zonder voorbehoud. Ook had hij zichzelf in zoverre herzien dat er behalve geloof nu toch ook plaats was voor ‘geloovigheid’, zij het dat het nog altijd een geloof was waardoor gelovigen ‘niets hebben, niets zijn, niets worden’. Verder benaderde Barth de kerk als ruimte voor het Woord positiever. Niet voor niets gaf Van Genderen weliswaar Berkouwer en Feenstra als literatuurtips, maar verwees hij vooral graag naar de – niet verschenen – derde druk van *Karl Barth*, waarin Berkouwer Barths ontwikkeling tussen 1937-1946 recht hoopte te doen.⁵⁶ Toch stond Van Genderen op het standpunt dat Barth zichzelf in zijn grondgedachten gelijk was gebleven. Daarom was hij evenals Velema fundamenteel kritisch. Voor Van Genderen betekende Barths theologie ‘de dood voor de ware religie’. Velema meende zelfs dat Barths ‘klinkende theologie’ de anti-christ in de kaart speelde.⁵⁷

Een stuk minder scherp, maar even principieel afwijzend liet de Apeldoornse student W.H. Velema (1929) zich in 1950 uit over Barths open-

54 *Frontverschuivingen*, 15, 17, 20.

55 *OJ* 31 augustus 1946.

56 *OJ* 17 augustus 1946.

57 *OJ* 24 augustus, 19 oktober en 30 november 1946; *Frontverschuivingen*, 19.

baringsopvatting. Velema reageerde primair op Van Niftrijs *Een beroerder Israëls*, een boek waaruit hij niet de indruk kreeg dat de laatste ontwikkelingen bij Barth erin verwerkt waren. Evenals Van Genderen had Velema dus oog voor verschillende periodes. Hij spitste zijn artikel toe op de openbaring in Jezus Christus. Velema kwam tot de conclusie dat Barth er – conform zijn visie op de openbaring als een blikseminslag – niet in slaagde het ontische resultaat van de openbaring in de geschiedenis aan te wijzen. Wat Barth met de ene hand gaf in de erkenning dat Jezus werkelijk God was, nam hij met de andere hand, oftewel zijn noëtische, zijn dialectische kentheoretische denkmethode, weer terug. Het ontologische kon in Velema's optiek alleen dan voldoende plaats krijgen als Barth zijn filosofische openbaringsvisie inruilde voor Bijbels begrippenmateriaal. 'Dat dit kan', besloot Velema, 'zien we in dr. Berkouwer's werken, die veel van Barth overneemt, maar het ontologische niet opoffert aan het noëtische. Daarmee is zijn positie als gereformeerd theoloog gehandhaafd, al gaat hij over 'de snede van een scheermes'.'⁵⁸

Ook de jonge christelijk-gereformeerde theologen konden, kortom, in deze periode de kerkelijk-gereformeerde theologen volgen in hun Barth-waardering. Evenals bij de kerkelijk-gereformeerden was er echter een nog niet heel expliciete tweedeling aan het ontstaan. Anders dan Van der Schuit merkten de jongeren expliciet op dat Barth de nodige veranderingen had doorgemaakt, hoewel zij deze niet wezenlijk vonden. J.H. Velema hield, hoewel hij zich voornamelijk baseerde op de recensie van Zuidema, de schooldagangers voor dat Van Til met de stukken had aangetoond dat dit nieuw-modernisme feitelijk filosofie was, die uitliep op modern agnosticisme.⁵⁹ Zijn jongere broer en Van Genderen voelden meer voor Berkouwers benadering. Ook zij lieten zich over Barth echter niet minder kritisch uit dan Van der Schuit.

b. Hervormd-gereformeerde jongeren

Hoezeer ook de hervormd-gereformeerden de Doorbraak fel bestreden,⁶⁰ meestal uitten zij uitsluitend theologische kritiek. Voor de leden van de theologische studentenvereniging Voetius was dat ook het diepste *Anliegen*. Zij

58 'Als de bliksem-inslag' in: CGS oktober en december 1950, 8-11 en 10-12, aldaar m.n. 11-12. Miskotte schreef later precies hetzelfde over Berkouwers vroege *Dogmatische Studiën*, zie *Verzameld Werk* II, 301.

59 Velema, *Frontverschuivingen*, 17 en 23 n. 19.

60 Zo bijv. J.J. Moll, Notulen diesvergadering 25 oktober 1946, Archief Voetius; A. van Eck in DV 21 februari 1951.

hielden zich, hun achtergrond getrouw, frequent bezig met de onderdelen van de heilsorde. Barth kwam daarbij geregeld in beeld in vergelijking met Calvin. Zo werd er in 1940 over beider christologie respectievelijk predestinatieleer gerefereerd.⁶¹ Voor zover uitlatingen op Voetius zijn overgeleverd, zijn ze kritisch over Barth, maar om hem heen konden en wilden diverse leden niet.⁶² Graag aanvaardden zij overigens het gezag van Van Genderen, die ook in Utrecht studeerde en vervolgens daar Severijn assisteerde. Toen de lector van voetiaanse zijde op een gecombineerde vergadering met het dispuut Septimum niet op kwam dagen, hielp vice-preses Van Genderen de voetianen uit 'de nood' door in een improvisatie 'het standpunt van Voetius' uiteen te zetten tegenover de barthiaanse Schriftleer.⁶³ Nog hetzelfde jaar ontving Van Genderen het erelidmaatschap. Enkele jaren later genoot hij de eer voor dezelfde dag een uitnodiging van Voetius én SSR-Utrecht te ontvangen om over Barth te spreken. Een oplossing werd gevonden in een gezamenlijke vergadering, waar de jonge predikant in dezelfde geest als eerder kritiek oefende onder het thema 'Wat hebben we aan Karl Barth?'⁶⁴

Vergeleken de studenten Barth met Calvin in een referaat, Van der Linde en Schroten promoveerden beiden bij Severijn op de theologie van Calvin. De literatuurlijsten in hun dissertaties telden heel wat titels van Barth. In het slothoofdstuk van *De leer van den Heiligen Geest bij Calvin* (1943) ging Van der Linde uitvoerig in op de vraag in hoeverre Barth zich terecht op Calvin beriep. Het was immers frappant dat de leer van de Heilige Geest bij Barth een grote plaats innam, terwijl toch vriend en vijand zich erover beklaagde dat hij in deze locus onbevredigend weinig ruimte toekende aan de continuïteit in het geloofsleven en de vruchten van de Geest.⁶⁵ Uiteindelijk was de oorzaak daarvan dat Barths 'instelling en grondstemming' zeer aanzienlijk afweken

61 Door respectievelijk W. Anker en A.H.C. Jakobs. Notulen kamervergadering sectie A 12 en 26 november 1940.

62 Lectores over 'De predestinatieleer' en 'Geloof en bekering' kregen kritiek omdat zij Barth terzijde hadden gelaten en geen positie tegenover hem hadden ingenomen. Notulen kamervergadering sectie A 13 oktober en 24 november 1942.

63 Notulen gecombineerde vergadering 1 mei 1947.

64 Notulen buitengewone kamervergadering 18 mei 1949.

65 S. van der Linde, *De leer van den Heiligen Geest bij Calvin*, Wageningen 1943, 209. Blijkens cahier 47, dat aantekeningen bevat van vooral Nederlandse literatuur over Barth uit de periode 1935-1940, hield Van der Linde zich reeds langer bezig met de dialectische theologie. Zie doos 1, collectie 316 betreffende S. van der Linde, Historisch documentatiecentrum voor de geschiedenis van het protestantisme na 1800.

van die van Calvijn, aangezien die zijn 'wijsgeerig-dualistisch levensgevoel' niet deelde en daarom ook geen 1400 bladzijden prolegomena nodig had.⁶⁶ Het was Barths verdienste gestreden te hebben tegen Schleiermacher en Hegel en vóór de betekenis der belijdenis. Toch had hij in zijn theologie van het Woord 'een groot stuk filosofie' binnengehaald. Evenals zijn promotor betoogde Van der Linde dat Barth de theologie geen dienst had bewezen door zich niet zoals Calvijn op 'een louter-religieus standpunt' te stellen, maar zijn kracht te zoeken in een eenzijdig transcendentisme, blijkens het hanteren van het schema tijd–eeuwigheid.⁶⁷ In het verlengde van dit fundamentele bezwaar werkte Van der Linde 'in vogelvlucht en toch wel niet vluchtig' nog eens de oude kritiekpunten uit inzake de algemene genade (inclusief de kinderdoop), de verhouding openbaring en geschiedenis, de 'schematische en bloedlooze' christologie, de continuïteit in geloof, wedergeboorte, vroomheid, rechtvaardiging en heiliging, de predestinatie en het christelijk leven.⁶⁸

Schroten promoveerde in 1948 op de Middelaarsfunctie van Christus bij de reformator. Hij wees voor de wetenschappelijke actualiteit van zijn onderwerp op Brunners *Mittler* (1928) en Barths leer van het drievoudig Woord van God.⁶⁹ Anders dan Van der Linde zocht Schroten nergens direct de confrontatie met Barths theologie. Zo nu en dan keerde hij zich echter wel tegen barthiaanse denkbelden, bijvoorbeeld dat Christus ook Scheppingsmiddelaar zou zijn.⁷⁰ Met naam en toenaam kritiseerde Schroten slechts Van Niftrik, wiens barthiaanse onderscheiding tussen Schriftinspiratie en 'geïnspireerdheid' van het boek hem deed vervallen in het gevaar van wat Calvijn 'ijdele speculaties' noemde.⁷¹ In *De Waarheidsvriend* keerde hij zich rechtstreeks tegen Barths Schriftopvatting,⁷² een aanwijzing dat Schroten het weliswaar met Severijn oneens was over de koers van de Bond in het reorganisatietijdperk, maar door Visscher ten onrechte van barthianisme was beschuldigd.⁷³

Severijn kon tevreden zijn met zijn promovendi. Ook andere predikanten van hun generatie schaarden zich met overtuiging achter zijn oordeel over

66 *De leer van den Heiligen Geest*, 210, 212, 214.

67 *De leer van den Heiligen Geest*, 214-215, 243-244.

68 *De leer van den Heiligen Geest*, 216-244.

69 H. Schroten, *Christus, de Middelaar, bij Calvijn. Bijdrage tot de leer van de zekerheid des geloofs*, Utrecht 1948, 9-10. In 1935 was E. Emmen reeds gepromoveerd op *De christologie van Calvijn*.

70 *Christus, de Middelaar*, 154.

71 *Christus, de Middelaar*, 320-323, 333-334.

72 DWv 1 december 1949.

73 Van der Graaf, *Delen of helen?*, 145.

Barths theologie. Zijn *Vragen van tijd en eeuwigheid* werd ook door jongere theologen warm onthaald.⁷⁴ Het enige inhoudelijke verschil tussen Severijn en Van der Linde was dat hijzelf evenals Van der Schuit nooit expliciet verschuivingen bij Barth signaleerde, terwijl Van der Linde melding maakte van latere ‘matiging’ in sommige opzichten, zonder dat men kon spreken van ‘een algehele frontverlegging op eenig punt’.⁷⁵ Een dergelijke nuancering onderstreepte slechts Severijns kritiek. Vermoedelijk voelde de hoogleraar geen noodzaak tot nuancering, nu de kritiek fundamenteel gelijk bleef. Niet voor niets prees hij de stevige, tweemaal gedrukte brochure over de theologie van Barth van zijn oud-student ds. J. van der Haar (1917-2001),⁷⁶ terwijl ook deze stelde dat men ‘oppervlakkig bezien’ zou kunnen zeggen dat Barth in de loop der jaren steeds meer zijn filosofische grondslagen had prijsgegeven. Ondanks zijn serieuze pogingen om een theologie van het Woord te bieden, zag Van der Haar geen wezenlijke verandering, ‘althans niet ten goede’. De orthodoxere en Bijbelser woordkeus maakte zijn leer alleen maar gevaarlijker.⁷⁷

In Van der Haar begaf de generatie van Severijns eigen leerlingen zich in het kerkelijk-theologisch strijdperk. Van der Haar was onder hen ook de meest actieve Barth-bestrijder, zowel in het *Gereformeerd Weekblad* als in *De Vaandrager*. Waarschijnlijk publiceerde hij in 1947 reeds een referaat over *Het barthianisme*.⁷⁸ Zijn *Enkele hoofdpunten uit de leer van Karl Barth* (1951) was met 84 bladzijden de meest uitgebreide afzonderlijk gedrukte bestrijding. Van der Haar had het werk van Barth en zijn Nederlandse geestverwanten overduidelijk gelezen. Op grond daarvan sprak hij zijn diepe bewondering uit voor Barths studiezin, ijver en ‘profetische getuigkracht’, met name in de strijd tegen de Duitse Christenen.⁷⁹ Op geen enkele bladzijde gaf hij zijn lezers echter de kans zich zelf een indruk te vormen van de man die hij doorlopend bestreed. Barth verscheen slechts voor hun ogen als voorvechter van oude ketterijen in het geblutste harnas dat hem onder Van der Haars slagen gelaten werd. De jonge theoloog wilde slechts Barths distantie van Schleiermachers ervaringstheologie hogelijk waarderen. Tegelijkertijd betwijfelde hij of Barth terecht roem had geoogst als handhaver van Gods openbaring. Had hij zijn

74 H. Bout in *DWv* 5 februari 1948; Jac. Vermaas in *DV* 25 februari 1948; Van der Haar, *Enkele hoofdpunten*, o.a. 12.

75 *De leer van den Heiligen Geest*, 208.

76 *DWv* 23 augustus 1951.

77 Van der Haar, *Enkele hoofdpunten*, 6.

78 Van der Haar maakte daar melding van in zijn kroniek in *DV* 21 mei 1947.

79 Van der Haar, *Enkele hoofdpunten*, 7-9.

tijdgenoten werkelijk bevrijd van de ethische leerstellingen van Schleiermacher, als zou Gods Woord *in* de Bijbel te vinden zijn? Van der Haar zag weinig verschil, al deed Barth 'dat meer bedektelijk, in z'n bijkans wijsgerig heen-en-weer-geredeneer, zodat het eenvoudige volk het haast niet zou merken'.⁸⁰

Aangezien Van der Haar vele eindnoten gebruikte, laten zijn inspiratiebronnen zich gemakkelijk achterhalen. Als eerste noemde hij Severijn, die volgens hem zijn sporen in de strijd tegen Barth reeds dubbel had verdiend en overigens als welhaast de enige principiële tegenstander naast 'een edel strijder' als Berkouwer en andere kerkelijk-gereformeerden werd opgevoerd. Van Til, wiens kwalificatie nieuw-modernisme 'niet misplaatst' heette, oefende echter eveneens grote invloed uit op Van der Haar. Ook uit andere reacties in hervormd-gereformeerde kring krijgt men de indruk dat het onderscheid Berkouwer–Van Til nog niet echt werd opgemerkt.⁸¹

Van der Haar zou op den duur het imago van een predikant van Gekrookte-Riet-signatuur krijgen. Dat was niet het geval met ds. H. Jonker (1917-1990), de latere kerkelijke hoogleraar, die evenals Van der Haar een grote studiezijn aan de dag legde en daarbij ook Barth in het vizier hield. In *De Waarheidsvriend* gaf hij in 1949 meermalen de vruchten van zijn studie door. Zo schreef hij een artikel over het proefschrift van J.J. Louët Feisser, *De strijd tegen de analogia entis in de theologie van Karl Barth* (1948) om aan te tonen dat er tussen de Schriftvisie van Calvijn en Barth 'een machtig verschil' bestond, zoals ook Severijn meermalen duidelijk had gemaakt.⁸² Een halfjaar later vatte Jonker O. Cullmanns verzet tegen Barths tijd-eeuwigheidschema in *Christus und die Zeit* (1946) samen. Hij achtte dit boek van de grootste betekenis voor de beoordeling van Barths grondmotieven. Het Bijbelse tijd-eeuwigheidschema kenmerkte zich door een lineair tijdsbegrip. Barths redeneren over oergeschiedenis was 'gevaarlijk en verwarrend'. Diens schema was te zeer gestempeld door de filosofie en beïnvloedde zijn openbaringsgedachte, godsbegrip, beschouwing van schepping, val en herschepping, de heilsfeiten en de uitverkiezing op een onbijbelse manier.⁸³ Jonkers toonzetting was gematigder dan die van Van der Haar, maar inhoudelijk kraakte hij even kritische noten.

80 Van der Haar, *Enkele hoofdpunten*, 10, 29-30.

81 Van der Haar, *Enkele hoofdpunten*, 12-14 en over Van Til: 10, 13 n. 6, 31 n. 3 en 42 n. 4 en 74. In *DV* werd bijna geen deel van Berkouwers *Dogmatische Studiën* gerecenseerd zonder met voldoening diens bestrijding van Barth te accentueren. Zie de nrs. van 15 juni en 30 november 1949 en 10 januari 1951.

82 *DWv* 12 mei 1949.

83 *DWv* 1 december 1949. *DWv* 13 april 1950 bevat een bericht over een serie referaten over Barth die Jonker startte voor de bondsafdeling Amsterdam.

4. De predestinatieleer: aanvalspunt en achilleshiel

Hét nieuwe kritiekpunt van oude en nieuwe generaties hing samen met Barths vorderingen met de uitgave van zijn *KD*. In deel II.2 (1942) ontwierp hij in 550 bladzijden een door velen als fascinerend ervaren verkiezingsleer, waarin Jezus Christus radicaal centraal werd gesteld. Hij was én de Verkorene én de Verworpenen, en in en met Hem waren alle mensen besloten. Geloven was het aanvaarden van de situatie dat er in Hem over een mens was beslist.

Reeds in de *Römerbrief* was deze verkiezingsleer bij de uitleg van Paulus' uitspraken over Jakob en Ezau naar voren getreden. Iemand als Severijn had er in zijn vooroorlogse serie over Barth in het *Gereformeerd Weekblad* een aflevering aan gewijd, Van der Linde in zijn dissertatie een enkele bladzijde,⁸⁴ Salomons en Van der Schuit slechts een alinea.⁸⁵ Maar toen Barths breed uitgewerkte verkiezingsleer na de oorlog goed bekend werd, richtten de pijlen van hervormd-gereformeerden, meer nog dan die van de christelijk-gereformeerden,⁸⁶ zich speciaal tegen dit onderdeel van Barths dogmatiek. Severijn riep de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten in herinnering, die opnieuw actueel werd 'dankzij het nieuw-protestantisme in barthiaanschen stijl, dat bazelt over de vrijheid Gods en de leer der praedestinatatie radicaler ontzielt dan welke evangelische of ethische verkondiger eener algemeene verzoening'.⁸⁷ Ds. L. Vroegindewij (1901-1969) wijdde een afzonderlijke brochure aan het onderwerp.⁸⁸ In Van der Haars studie was het de uitvoerigste paragraaf. Het karakter van Barths theologie was er in Van der Haars ogen dan ook door gewijzigd: het was geen crisistheologie meer, maar à la Origenes een theologie van 'de wederherstelling aller dingen'.⁸⁹

De frequente en felle reacties maken duidelijk dat Barth met dit thema een gevoelige snaar bij de Nederlandse gereformeerden raakte. Het was dan ook niet toevallig dat Van der Linde en Schroten op Calvijn promoveerden. Zij wilden terug naar de theologie van de reformatie. Expliciet gaven beiden aan dat de heilszekerheid in de gemeente was zoekgeraakt doordat 'de epigonen der Reformatie' scholastiek en mysticisme hadden binnengehaald in de theo-

84 GW 23 februari 1935 en nog even in het nummer van 4 mei; Van der Linde, *De leer van den Heiligen Geest*, 240.

85 DW 11 september 1936; 'Het Apostolicum en de barthiaansche theologie', 66.

86 Van Genderen noemde Barths predestinatieleer in het voorbijgaan in *OJ* 30 november 1946, Velema was uitgebreider, *Frontverschuivingen*, 13.

87 J. Severijn, *Wij gereformeerden...*, Huizen z.j. [1947], 7.

88 L. Vroegindewij, *Enkele opmerkingen over de verkiezingsleer van Karl Barth*, Huizen 1950.

89 Van der Haar, *Enkele hoofdpunten*, 38. Vgl. speciaal 47-52 en verder 41, 69-71 en een serie n.a.v. Van Niftrik in het GW van november-december 1948.

logie. Bij Calvijn stonden Christus en al zijn weldaden centraal, en waar dit alles goed werd gekend kon gebrek aan vertrouwen niet binnensluipen.⁹⁰ Een van de stellingen van Van der Linde was dat het voor de toekomst van de gereformeerde richting belangrijk was of zij het spiritualistisch bederf onderkende en uitbande. In zijn lovende recensie betoogde ds. J. Hovius (1900-1979) dat ook de Christelijke Gereformeerde Kerk naar Calvijn terug moest.⁹¹ Bij zowel hervormd-gereformeerden als christelijk-gereformeerden vond deze beweging inderdaad langzamerhand plaats.

De man die zich daar, eveneens uit pastorale motieven, sinds jaar en dag sterk voor maakte, was Woelderink, naar wie Van der Linde waarderend verwees en die ook in christelijk-gereformeerde kring veel waardering genoot.⁹² Zij gingen echter anders om met Barth. Van der Linde rekende met hem af, ook op het punt van 'de impasse' waarin het geloofsleven van de gemeente was komen te verkeren. Barth kon daar niet uit helpen. Omdat hij geen vastheid bood in het Woord, was hij zelf eveneens vastgelopen in het spiritualisme.⁹³ Voor Woelderink werd Barth uiteindelijk een vitale inspiratiebron. Daarom distantieerde hij zich uitdrukkelijk van 'de hetze' tegen Barth.⁹⁴ Severijns *Vragen van tijd en eeuwigheid* kritiseerde hij als 'een machteloze trompetstoot tegen het zg. barthianisme', dat onjuist was getekend.⁹⁵ Barth was in Woelderinks geschrift *De uitverkiezing* (1951) een groot theoloog, die de geniale greep had gedaan op de leer van het verbond der verlossing voort te borduren door de Zoon zowel object als subject van de verkiezing te laten zijn. Zo kwam, in plaats van het ondoorgrondelijk eeuwig besluit, het evangelie als de hoofdgedachte van Gods raad centraal te staan. Evenals Barth wilde Woelderink niet weten van een verwerping van eeuwigheid.⁹⁶

Woelderink wenste echter geen barthiaan te heten. Als groot bezwaar tegen diens verkiezingsleer voerde hij aan dat de realiteit en de continuïteit van het geloofsleven in het gedrang kwamen. De meest vergaande consequen-

90 Van der Linde, *De leer van den Heiligen Geest*, 246-247; Schroten, *Christus, de Middelaar*, 1-2, 9, 257, 480, 487.

91 DW 26 november 1943: 'een schitterende rehabilitatie' van de reformator.

92 Zie voor een uitgesproken positief stukje ds. M.W. Nieuwenhuijze in *EdG* 16 maart 1951, ter gelegenheid van de uitreiking van een eredoctoraat aan Woelderink.

93 Van der Linde, *De leer van den Heiligen Geest*, 247.

94 J.G. Woelderink, *De uitverkiezing*, Delft 1951, 11.

95 *EdG* 14 mei 1948.

96 Woelderink, *De uitverkiezing*, 32. Vgl. voor Woelderinks visie vooral H.J.C.C.J. Wilschut, *J.G. Woelderink: om de 'vaste grond des geloofs'*, Heerenveen 2000, 447vv.

tie van deze verkiezingsleer was zelfs dat de noodzakelijkheid van de geloofsbeslissing werd weggerelativeerd. Deze kritiek stemde volkomen overeen met hét voor- en naoorlogse specifiek hervormd-gereformeerde en christelijk-gereformeerde kritiekpunt op Barth. Evenals andere hervormd-gereformeerden laakte Woelderink Van Niftriks erkenning dat men een scheut piëtisme in de prediking niet kon missen als volstrekt onvoldoende.⁹⁷ Niettemin kreeg Woelderink er naar aanleiding van *De uitverkiezing* geweldig van langs, omdat men hem zich in de hoofdgedachten toch bij Barth zag aansluiten. Van der Schuit signaleerde trouwens vóór wat als Woelderinks barthiaanse *coming-out* werd gezien al diens invloed.⁹⁸

Slotbeschouwing

Gedurende de Tweede Wereldoorlog sloeg de Hervormde Kerk een nieuwe koers in, die sterk geïnspireerd was door de barthiaanse theologie en zijn bekroning vond in de kerkorde van 1951. De uitstraling en de aantrekkingskracht van de sirenenzang op de Christusbelijdende volkskerk waren groot. Vastbinden konden de hervormd-gereformeerde opiniemakers hun achterban niet, maar om deze in het vaarwater van de Gereformeerde Bond te houden, zongen zij op de hoogste toon het antibarthiaanse lied. De christelijk-gereformeerden voegden zich in hetzelfde koor.

Gesteld is wel dat Barth vooral vanuit de rechterflank van de Bond werd gekritiseerd, maar dat valt vanuit de bronnen tot en met 1951 niet te onderbouwen.⁹⁹ Van een kloof tussen de oudere en de jongere generatie blijkt op het punt van de Barth-waardering evenmin iets. Severijn en Van der Schuit bevalen Van der Haars bijdrage aan.¹⁰⁰ Van der Linde kwalificeerde Barths

97 *De uitverkiezing*, 33, 38, 72-74. Zo ook DWv, dat deze remedie laakte als kwakzalverij, *De len of helen?*, 226. Ook Van der Haar als Observator in GW 29 september 1949 en in *Enkele hoofdpunten*, 41 en 56.

98 DW 6 juni 1947. In reactie op een artikel in *EdG* vreesde Van der Schuit daar dat Woelderink niet het juiste evenwicht wist te bewaren tussen de objectiviteit van het evangelie en de deelachtigmaking door de Heilige Geest. 'Het barthianisme moet ons geen parten spelen', besloot hij. Van Genderen nam *De uitverkiezing* scherp onder handen in *Eenigheid des Geloofs* (Wilschut, J.G. *Woelderink*, 462-463). J.H. Velema sprak van een mislukte synthese tussen Barth en de gereformeerde theologie (*OJ* 30 juni 1951). Zie voor Severijns relatief gematigde reactie o.a. DWv 12 juli 1951, terwijl L. Vroegindewij in GW 13 oktober 1951 verklaarde dat als Woelderink niet ook Barth had gekritiseerd, hij zou zeggen dat Woelderink bij de barthianen was.

99 Contra F.G. Immink in DWv 22 oktober 2009, 7.

100 Van der Schuit in DW 15 februari 1952.

leer als ketterij en Severijn liet Jonker in *De Waarheidsvriend* publiceren.¹⁰¹ Van der Schuit was zeer te spreken over het 'principieel, kloek getuigenis' van J.H. Velema,¹⁰² terwijl Van Genderen reeds jong breed gezag genoot. Binnen de afwijzing, waarin de kerkelijk-gereformeerde invloed onverminderd groot bleef, was er enige variatie tussen de theologisch-inhoudelijke benadering à la Berkouwer dan wel de abstraherend-filosofische van Van Til-Zuidema. De laatste is in de bronnen uit hervormd-gereformeerde kring iets sterker vertegenwoordigd.

Sympathie voor Barth stond gelijk aan afvalligheid. Echte afvalligen waren er, ook in christelijk-gereformeerde kring. De CGS was opgericht om jongeren in hun studententijd voor de christelijk-gereformeerde koers te behouden, zodat ze niet 'Kuyper of Barth ook volledig in theologicis gaan volgen en dan onze kerken verlaten'.¹⁰³ Voor wie naar buiten trad met barthiaanse sympathieën, was er een efficiënte vorm van informele judiciële leertucht. Men heette in deze tijd al snel een barthiaan, en in de hervormd-gereformeerde bladen was het geen pre om met Woelderink te worden geassocieerd, ook al voor *De uitverkiezing* (1951). Vooral Van der Haar toonde zich een meester in suggestieve insinuaties over de barthiaanse invloeden die hij 'zelfs in de kringen der Geref. Bond, met name onder de jongeren van het 'Werkverband' van ds. Woelderink' ingang zag vinden.¹⁰⁴ Heel bont maakte hij het in 1949 onder het pseudoniem Spectator bij het tiende lustrum van Voetius. Hij trok van het getal van zeventig leden zonder meer een aantal confessionelen en barthianen af om zich vervolgens af te vragen of al die jongemannen zich echt wilden laten vormen naar Gods Woord in overeenstemming met de drie formulieren van enigheid.¹⁰⁵

Prompt plaatste het bestuur een protest tegen het aftrekken van de confessionele leden van het aantal gereformeerde voetianen. Het stelde niet van leden te weten dat zij de barthiaanse richting waren toegedaan. 'Wel worden Barths geschriften in confrontatie met de geref. belijdenis door ons bestudeerd.' In een naschrift deed Spectator er nog een schepje bovenop. Had hij

101 Instemmend vermeldde Van der Linde vergelijkingen van Barth met Marcion, Osiander, Hegel en de pantheïstische mystiek. *De leer van den Heiligen Geest*, 228 n. 3.

102 DW 28 mei 1948.

103 Aldus de jurist C.J. Verplanke, 'Het derde artikel' (van de grondslag, CMvD) in CGS december 1951, 5, n.a.v. J.H. Velema in DW 20 juli 1951.

104 GW 11 januari 1947. Zie voor een aanval op A.A. Koolhaas (1916-1965): GW 4 december 1948 (en 22 januari 1949).

105 GW 29 oktober 1949.

niet geschreven dat er leden *zullen* zijn die onder andere de barthiaanse richting waren toegedaan? Welnu, niemand kon dat toch ontkennen. Het was al jaren zo dat je bij een reünie naast een collega kon zitten die in de kerkelijke worsteling ‘een geheel tegengesteld kerkelijk en geestelijk standpunt’ innam. Toch hadden allen indertijd de wet getekend van hetzelfde Voetius. ‘Uit dat oogpunt was een zuivering der reünisten misschien wel gewenst.’ En wat de confessionelen betrof, was het niet de algemene klacht dat de jongere predikanten van die richting veelal barthiaans waren georiënteerd? Spectator kon het optimisme van het bestuur niet delen en haalde als klap op de vuurpijl herinneringen op aan zijn eigen studententijd, de periode 1935-1941. Veel voetianen leden toen aan innerlijke onzekerheid.¹⁰⁶ Voetius hechte zeer aan het imago van de vereniging. Diverse leden uitten hun waardering voor de bestuursactie. Immers, stelde A. Jonkers (1926-1995) vast, ‘in de gemeente is Barth de duivel’.¹⁰⁷ Het afschilderen van Barth als een gevaarlijke ketter had dus effect.

In de beoordeling van Barth is er grote continuïteit met de periode vanaf 1936. Severijn en Van der Schuit domineerden met hun leerlingen het theologisch profiel. Toch moet speciaal de naoorlogse periode beschouwd worden als de bakermat van het kritische Barth-beeld dat in de daaropvolgende decennia in de gereformeerde gezindte bleef bestaan. Zowel voor hen die in dit spoor bleven gaan als voor hen die langzamerhand genuanceerder naar Barth wilden kijken, was de herinnering aan de naoorlogse toespraken en teksten bepalend. Toen C. Graafland in een in memoriam van Barth nog eens terugkwam op diens betekenis voor hervormd-gereformeerden, noemde hij voor het vroegere Barth-beeld niet iemand als Visscher, maar Van der Haar.¹⁰⁸ In de strijd tegen het subjectivistisch piëtisme in de gemeenten, die in deze periode verhevigde, was Calvijn de inspirator bij uitstek. Impliciet gingen er echter wel enige impulsen uit van Barth, die in de jaren zestig expliciet benoemd konden worden, zoals een slotaflevering zal laten zien.

106 GW 12 november 1949. Het protest van Voetius was ondertekend door A.J. Jorissen, C. Balke, H. Bouter, J. van der Schee, J. Bos en T. Poot.

107 Notulen gecombineerde kamervergadering 1 december 1949.

108 ‘In memoriam Karl Barth’ in: *Wapenveld* 18 (1968) nr. 12, 148.